

MUŞ İSMİNİN MENŞEİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mithat ESER (*)

Öz

Türkiye’de bir şehir olan Muş (Ortaçağda Taron) isminin menşei ihtilaflıdır. Bazıları Muş ismini farklı dillerden hareketle, bazıları da şehri kuranlar ile irtibatlandırarak açıklamaya çalışmışlardır. Ancak söz konusu görüşler Muş ismiyle bağlantıları bir takım sorunlar içermektedir. Çalışmamız neticesinde Muş isminin, şehre yaklaşık 4 yüzyıl sahip olan Mamigonyan ailesindeki Muşel isminden geldiği anlaşılmaktadır. Bu isimlendirmenin, Müslümanlar tarafından yapılması tarihi verilere daha uygundur. Muhtemelen VIII-IX. asırlarda, bölgede hâkim olan Müslümanlar, Muşel Mamigonyan’dan hareketle şehre Muş ismini vermişlerdir. Söz konusu isim, X. yüzyıldan itibaren ilk defa İslam tarihi kaynaklarında görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taron, Muş, Muşel Mamigonyan.

An Evaluation on Origin of the Name of Mush

Abstract

The origin of the name of Mush (Taron in the Middle Ages) in Turkey is a controversial topic. While some researchers try to explain its origin with the naming in different languages, others discuss the subject in the context of the founders of the city. However, mentioned opinions comprise some problematic with regard to the name of Mush. As a result of our study it seems that the name of Mush arises from Mushel from Momigonyan noble family have ruled the city approximately four century. According to the historical data, it’s appropriate that it was given by Muslims. Highly probable Muslims, dominated the region during the eighth-ninth centuries, gave this name to the city by inspiring from Mushel Mamigonyan. The name is found for the first time down from X. century in the Islamic history sources.

Keywords: Taron, Mush, Mushel Mamigonyan.

*) Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (e-posta: mithateser@hotmail.com).

Giriş

Türkiye’deki hemen hemen bütün şehirlerin isimlerinin nereden ve ne anlama geldiği bilinmektedir.¹ Kimi zaman şehirlerin isimleri, gerçeklikten uzak, menkıbevi veya destansı olaylarla açıklanmaktadır. Bu anlamda şehir isimlerinin nereden geldiğini ve anlamını bilmek önem arz etmektedir. Zira şehrin ismi, şehrin tarihi, kültürü, nüfusu vb. hususlarla yakından ilgili bir husustur. Daha da ötesinde şehrin ismi ile şehrin kimliği, şehri şehir yapan önemli iki husustur.

Çalışmamıza konu olan ve Doğu Anadolu’da bulunan Muş şehrinin tarihi, ilköğretilere kadar götürülmektedir. Yer aldığı bölgeden hareketle M.Ö. 5000-6000’li yıllara kadar tarihi uzandığı düşünülen Muş şehriyle ilgili bu düşünce,² tahminen öteye gitmemektedir. Zira konuyla ilgili yeterince akademik ve kazı çalışması yapılmış değildir. Yetersiz olsa da Muş merkezde yapılan kazılar neticesinde, Urartular döneminde Urme/Ulme/Ulmeri/Qulmeri ismiyle anıldığı tahmin edilen Muş’un merkezinin tarihinin, Urartuların hükümdarı Menua dönemine (M.Ö. 810-786) kadar uzandığı ifade edilmektedir.³ Yine Muş şehrinin merkezi olmasa da bazı bölgelerinde Urartular dönemine ait kalıntılar bulunmuştur. Bu kalıntıların en eskisi Urartu Kralı II. Sarduri’nin (M.Ö. 764-735) askeri amaçla inşa ettirdiği Varto Kayalidere antik kenti kalıntılarıdır. Bu antik kent ve kalesi Urartuların, güneye ve güney batıya yaptıkları seferlerde kullanılmıştır. Urartuların batıya açılan yolu, Erciş-Malazgirt-Bulanık-Varto-Muş yoludur. Yol üzerinde bulunan Urartu yazıtları, yolun önemli bir güzergah olduğunu göstermektedir. Urartu Krallığı için Muş’un önemi, krallığın batı yolunun önemli bir merkezi olmasıdır.⁴

576 yılında bölgeyi ele geçiren Bizanslılar,⁵ burayı Herakleios (610–641) zamanında Armenian (Ermeniye) teması (tema) olarak yönetmişlerdir.⁶ Bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra hâkimiyeti kaybeden Bizans Devleti, X. yüzyıldan itibaren bölgeye kısmen hâkim olmuş, XI. yüzyılda ise bölgeyi Taron teması olarak yönetmiştir.⁷ İslam öncesi dönemlere ait kaynaklarda Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun

- 1) Önder, M. (1995). *Şehirden şehire Anadolu*. Ankara,
- 2) Sayılan, H. (2007). *Muş İlinde kültür turizmi potansiyelinin coğrafi açıdan değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara, s. 92.
- 3) Türker, A. (2001). *Urartu Krallığı’nın yerleşim birimleri ışığında yayılımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum, s. 106; Tan, A. (2010). *Urartu Krallığı’nın kuruluşu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul, s. 63.
- 4) Belli, O. (1982).“Urartular”, *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi (I-VI)*, İstanbul, I/147, 183-185; Sayılan, s. 93.
- 5) Öztuna, Y. (1983). *Başlangıcından zamanımıza kadar büyük Türkiye tarihi: Türkiye’nin siyasi, medeni, kültür, teşkilat ve san’at tarihi (I-V)*, İstanbul, V/300; Baykara, T. (1988). *Anadolu’nun tarihi coğrafyasına giriş*, Ankara, s. 17.
- 6) Öztürk, Y. (2012).Timar-Thema teriminin ortaya çıkması, bizans uygulaması ve osmanlı ile mukayesesi, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31,176.
- 7) Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans devleti tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), (5. Baskı). Ankara, s. 291-292. Hewsen ise 968 yılında Taron temasının oluşturulduğunu söyler. Fakat Hewsen’e göre çok daha önceleri Taron, ilk olarak Ermeniye bölgesinin merkezinin güneybatısındaki ova için kullanılmıştır.

veya Daron adlarıyla anılmaktadır. Bu ad ortaçağda Taron şeklini almış, İslamî devirde Tarûn biçiminde, hem bölgenin hem şehrin adı olarak kullanılmıştır. Haddi zatında zaman zaman Muş merkezi için de kullanılan Taron isminin menşei de ihtilafli bir konudur.⁸ Bütün bu ihtilaflar bir yana, tarihi M.Ö. IX. yüzyılın başlarına kadar uzanan bu şehre ne zaman ve hangi sebeple Muş ismi verilmiştir? Muş ismi hangi dildedir ve anlamı nedir? Bu sorulara cevaplar aramaya çalışan bütün araştırmacılar, her şeyden önce Muş isminin menşeinin meçhul olduğunu ifade etmektedirler.⁹ Bu bilinmezliğe rağmen söz konusu araştırmacılar başta olmak üzere, birçok yazar Muş ismi ile ilgili bir takım görüşler ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada Muş ismiyle ilgili bütün görüşler tasnif edilecek ve bunlar hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Ermeni ve İslam tarihi kaynakları ile bazı coğrafi eserlerde Taron/Tarûn ve Muş isminin geçtiği rivayetler ele alınacaktır. Böylece söz konusu soruların cevapları bulunmaya çalışılacaktır.

1. Muş İsmi Dil Açısından Açıklamaya Çalışan Görüşler

Bir kelimeyi dil üzerinden açıklamaya çalışmak genelde dil bilimciler ve tarihçiler açısından çok sık rastlanılan bir husustur. Burada da Muş veya Muş ismine benzer bir kelimenin farklı dillerdeki anlamları gündeme getirilerek, öncelikle Muş isminin ne anlama geldiği saptanmaya, ardından da Muş isminin neden verildiği izah edilmeye çalışılmıştır. Muş ismini dil açısından açıklamaya çalışan görüşleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

- İkinci olarak ovayı da kapsayan daha geniş bir bölgenin, üçüncü olarak ise ovanın dışında diğer birkaç bölgeyi içine alan ve dağların çevirdiği geniş bölgenin adıdır. Hewsen, R.H. (2001). *The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edited: Richard G. Hovannisian, Costa Mesa-California, s. 42, 52.
- 8) Kramers, J.H., Bosworth, C. E.(1993).“Mush”, *Encyclopaedia of Islam*, (2. Edition). Leiden, VII/665-666; Darkot, B. (1979). “Muş”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, VIII/745-746; Tuncel, M. (2006). “Muş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, XXXI/369. Esat Uras (1987), “Nuh’un oğlu Sam’ın oğlu Daron’un kaldığı bölgeye, ismine nispetle Daron sonra Duruperan denildi.” denilerek farklı bir bilgi vermektedir. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, İstanbul, s. 25. Şerefname’yi Farsçadan Fransızcaya çeviren ve kendi açıklamalarıyla yayımlayan François Bernard Charmoy ise Taron isminin Ahlat kralının kızı Prenses Tarûn’dan gelmiş olabileceğini ifade eder. Şerefnâme Bitlisî (1012/1604), *Şerefnâme (I-V)*, Farsça’dan Fransızca’ya Çev: François Bernard Charmoy, Türkçe Çev: Celal Kabadayı, İstanbul, 2009, I-II/170. Ahlat’ın ihtidasındaki olayda geçen prenses Taron’un ismi eski Ermenice metinlerde Daron/Taron, Süryanicede Tarûn/Daron, Ba-Darun, Beyt-Darun diye tanınan Muş sancağından geliyor. Ermenicede Tarone-çi demek, Taronlu manasına gelir. Enveri bu adı, Ermenice yazılan yerli Ahlat kaynaklarından gelen bir eserden alarak “Turunç Khatun şekline sokmuş veya kendisinden önce Taroneçi adı Arap harfleriyle yazılınca böyle okunabilmiştir. Kırzioğlu, M.F. (2000). *Dede-Korkut Oğuznameleri*, Ankara, I/33. Bu prenses, İyâz b. Gann komutasındaki Müslüman askerler Ahlat’ı fethettiği zaman Müslümanlara yardım eden kişidir. Tarihler yaklaşık olarak 641’dir ve bu yıldan çok daha önce kaynaklarda Taron ismi kullanılmaktadır. Dolayısıyla sonra yaşanan bir kişinin isminin önceki bir tarihte kullanılması imkânsızdır.
- 9) Umar, B. (1993). *Türkiye’deki tarihsel adlar*, İstanbul, s. 589; Önder, s. 302; Darkot, 745; Bingöl, H. (1987). *Muş’un kültür hayatına toplu bir bakış*, İstanbul, s. 11; Tuncel, XXXI/369; San, M. S. (1966). *Doğu Anadolu ve Muş’un izahlı kronolojik tarihi*, Ankara, s. 10; *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, Hazırlayan: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü-Hakim Bilginer, Muş, 2006, s. 6; Yalçınkaya, F. (2008). *Muş’ta yatırlar ve yatırlarla ilgili anlatılan menkıbeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, s. 3.

a) Muş isminin İbranice olduğu görüşü

Bu görüşe göre Muş ismi, İbranicede “Sulak, otlak ve verimli” anlamına gelen “Muşa” kelimesinden gelmektedir. Bu görüş sahipleri, bu ismin Asurlulardan kaçarak bölgeye gelen İbrani kabilelerinin biri tarafından verilmiş olabileceğini söylerler.¹⁰ Bu görüşün kuvvetli bir ihtimal olduğunu belirtenler, gerekçe olarak Muş şehrinin coğrafi yapısının “Sulak, otlak ve verimli” olduğunu ifade etmektedirler.¹¹

Ancak İbrani dilini konuşan Yahudilerin, Filistin bölgesinden sürülmeleri M.Ö. VI. yüzyıldır. Yahudilerin bu tarihten önce bölgeye gelmeleri mümkün değildir. Oysa Muş’un tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır.¹² Üstelik bu tarihlerde gelen Yahudilerin mevcut şehri Muş olarak adlandırsalar bile bu ismin söz konusu tarihten itibaren bilinmesi ve kaynaklarda kullanılması gerekmektedir. Oysaki biz Muş ismini M.S. X. asırdan sonra görmekteyiz.

b) Muş isminin Süryanice olduğu görüşü

Bu görüşe göre, Muş ismi otlak, su ve nehirleri çok olduğu için Süryanice bu manayı ifade eden “Muşa” kelimesinden gelmiştir.¹³ Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yazılmış olan Muş Almanagi’nda bu husus şöyle ifade edilir: “Bu kazanın nâm-ı kadîmi Muş’tur. Tesmiye ve tarifi, enhâr ve meyâh-ı câriyesinin kesretinden dolayı lisân-ı Süryanice o mevdeyi ifade eden ‘Muşa’ lafzından galât olmak muhtemeldir.”¹⁴

Muş’un coğrafi konumundan hareketle, isminin İbranice veya Süryaniceden geldiği söylenebilir. Ancak ilkçağlarda Muş’un yer aldığı bölgeye Taron, İslam döneminde de Tarûn denilmesi ve Muş adına eski kaynaklarda, özellikle Asur metinlerinde hiç rastlanılmaması sebebiyle bu isim sonradan verilmiş olmalıdır. İslam eserlerinde Muş adına X. yy. ortalarından itibaren rastlanılmaktadır. Selçuklular Malazgirt Meydan Savaşı’ndan sonra bu bölgeye pek çok Oğuz boylarını yerleştirerek bölgeyi Türkleştirmişler, yerleşenler de Muş adını benimsemişlerdir.¹⁵

Muş kelimesinin hem İbranice hem de Süryanicede aynı anlama gelmesi de ilginç bir husustur. Muhtemelen birinden diğerine intikal eden bir durum söz konusudur. Dolayısıyla bu geçişin de ortaya konulması gerekir ki temelde Muş isminin hangi dilde “Sulak, otlak ve verimli” anlamına geldiği tespit edilebilsin ve ona göre Muş isminin Süryanice veya İbranice olup olmadığı hususu açıklığa kavuşabilsin.

10) *Muş İl Yıllığı*, İstanbul, 1989, s. 3; Tuğlacı, P. (1985). ‘Muş’, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, s. 251; Kulağuz, B.N. (1997). *Muş ve çevresindeki türk mimari eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, s. 4.

11) *Muş İl Yıllığı*, s. 3; San, s. 10; *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, s. 6; Yılmaz, B. (2009). *Muş vakıfları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, s. XI; Yalçınkaya, s. 3.

12) “Muş’un Tarihi”, <http://www.mus.gen.tr/sayfa-7-musun-tarihcesi.html>, 23.12.2013.

13) Önder, s. 302; Darkot, 745; Bingöl, s. 11; Tuncel, XXXI/369; Kulağuz, s. 4; Yılmaz, s. XI.

14) *Muş Almanagi*, Günümüz Türkçesine Çeviren: Güven Aykan, Muş, 2010, s. 5.

15) Önder, s. 302; Kulağuz, s. 5.

c) Muş isminin Ermenice olduğu görüşü

Muş kelimesi, Ermenice duman anlamına gelmektedir. Şehrin bulunduğu kalenin çok dumanlı olmasından dolayı bu isim verilmiştir.¹⁶

Türkiye'deki yerleşim yerlerinin tarihteki isimlerini de kapsayan geniş bir eser hazırlayan Bilge Umar, “Muş adı Ermenice değildir; Ermenicede Munç (Dilsiz), Muşdag (Kürk), Mşag (Rençber, çiftçi) sözcükleri varsa da Muş diye bir sözcük yoktur.” demektedir.¹⁷ Bir başka araştırmacı ise, Muş kelimesinin Ermenice olduğunu ifade etmekte ancak anlamının ve kökeninin belirsiz olduğunu söylemektedir.¹⁸ Anlamı ve kökeni bilinmeyen bir kelimenin Ermenice olduğunun bilinmesi bir tezat teşkil etmektedir.

d) Muş isminin Farsça olduğu görüşü

Farsçada Muş kelimesi “Fare, sıçan, nehirlerde yolcu taşıyan küçük vapur, keşif hizmetini gören ve amiralin emirlerini götüren donanmaya mensup küçük gemi” anlamına gelmektedir.¹⁹ Burada özellikle “Fare” anlamı Muş ile ilişkilendirilmektedir. Evliya Çelebi, bu ilişkiyi şu şekilde anlatmaktadır: “Şerefname tarihinin yazdığına göre, bu Muş şehri, Azerbaycan şehirlerinden eski bir şehir idi... Nemrut’a Cenabı Hak, bir fare musallat etmiş, Muş sahrasındaki bir mağaradan kedi büyüklüğünde fareler çıkmış ve Nemrut’un kasaba ve şehirlerini alt üst etmişler ve kavmini yemişlerdir. Bu yüzden şehrin adına Muş derler. Muş’un çıktığı büyük mağara halen görünmektedir. Ama Allah’ın işi, İskender’in Philkos adındaki hekiminin tılsımı ile bu farelerin nesli kurutulmuştur. Onun için Muş bölgesinde asla fare olmaz.”²⁰

Muş ile fare anlamının bu şekilde ilişkilendirilmesine karşın Muş İl Yıllığı’nda bu ilişkiyle ilgili “Muş şehrinin ne maddi ne de manevi özelliklerinden biriyle bir bağlantısı kurulamamıştır.”, denmektedir.²¹ Evliya Çelebi’nin anlattığı rivayetin tahkik edilmesi bir yana, Muş bölgesinde asla fare olmayacağı şeklindeki yargısı realite ile uyuşmamaktadır. Zira Muş’ta az çok yaşayan bir insan belki de Muş’ta normalden daha fazla fare olduğunu görmektedir. Bu da verimli düzlükleri ve ovası olan bir yer için son derece normal bir husustur. Üstelik şehrin adının Farsça olması için, şehrin tarihinde İranlıların başat rol oynadığı bir dönem olmalıdır, ancak böyle bir durum da görülmemektedir.

16) Şerefhan, II/I-212; Kulağuz, s. 5.

17) Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, s. 589.

18) Sevan Nişanyan, *Index-Anatolicus, Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*, “Muş”, <http://www.nisanyanmap.com>, 23.12.2013.

19) Şemseddin Sami. (1978). *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul, s. 1429; San, s. 10; Yılmaz, s. X; Yalçınkaya, s. 3. Pars Tuğlacı, Farsça anlamlarını vermekle yetinir, herhangi bir yorum yapmaz. s. 251.

20) Evliya Çelebi. (1986). *Seyahatname*, İstanbul, III-IV/178-179; Önder, s. 302; Kulağuz, s. 4-5; Yalçınkaya, s. 4.

21) *Muş İl Yıllığı*, s. 3.

e) Muş isminin Arapça olduğu görüşü

Arapçada Muşa’şa “İnce, şeffaf, parlak” manasına gelen bir sıfat olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Ancak bunu ifade eden araştırmacıların da Muş isminin Arapçadan geldiğine dair görüşleri bulunmamaktadır.²² Muş isminin menşeinin meçhul olduğunu açıklayan Bilge Umar, başka bir eserinde Muş adını Ortaçağdaki Doğu Anadolu halklarının dillerinden ya da Arapçadan gelme ad taşıyan il merkezleri içerisinde saymaktadır.²³ Muş ismine *Mucemü’l-Büldân* isimli eserinde yer veren Yakut el-Hamevî, söz konusu kelimenin Arapça olmadığını söylemektedir.²⁴ Muş kelimesinin Arapça anlamını verdikten sonra Farsça anlamında olduğu gibi “Muş kelimesinin, Muş şehrinin ne maddi ne de manevi özelliklerinden biriyle bir bağlantısı kurulamamıştır.” denilmiştir.²⁵

f) Muş isminin Türkçe olduğu görüşü

Muş kelimesini açıklarken, “Türkçede Muş, kedi anlamına gelmektedir.” denilerek *Divan-ı Lügati’t-Türk*’ten bir beyti delil getirenler vardır. Ancak söz konusu yazarlar dahi Muş ifadesinin Türkçeden geldiği şeklinde herhangi bir iddiada bulunmamışlardır.²⁶

Bir ismi, sadece dil üzerinden açıklayarak bir takım yargılara gitmenin doğru olmayacağını Muş kelimesi gayet güzel anlatmaktadır. Muş ve türevleri, birçok farklı dilde görülmektedir ve bu söz konusu anlamlar, Muş şehrinin ismiyle herhangi bir ilişkiye sahip değildirler. Ancak tarihi tamamen ideolojik-siyasi bir malzeme olarak gören ve bir önyargı ile tarihe bakanlar, söz konusu yanlış rahatlıkla yapabilmektedirler.

2. Muş İsmi Şehrin Kurucusunun İsmiyle Açıklamaya Çalışan Görüşler

a) Muş şehrini kuranların Muşkîler olduğu görüşü

Asur metinlerinde M.Ö. IX-VIII. yüzyıllarda geçen Muşkîlerin, Friglerin bir kolu olduğu kabul edilmektedir.²⁷ Asurlular ilk olarak Frig Devleti’nin doğu ucuyla ilişki kurduklarından bütün krallığa Muşkî adını vermişlerdir.²⁸ Farklı görüşler olmakla birlikte Muşkîler, M.Ö. XII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar doğu sınırı, bugünkü Elazığ olan bir

22) San, s. 10. Yılmaz, s. XI; *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, s. 7; Yalçınkaya, s. 3.

23) Umar, B. (1998). *Türkiye halkının Ortaçağ tarihi*, İstanbul, s. 321.

24) el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229). (1397/1977). *Mucemü’l-Büldân (I-V)*, Beyrut, V/223.

25) *Muş İl Yıllığı*, s. 3.

26) “Muş” dişi kedi anlamına gelir ve “Öleceği sıçğan mus tasakı kasır.” “Ölecek sıçğan (fare) kedi tasakı kasır.” şeklinde kullanılmıştır. Mahmud el-Kâşgarî. (2007). *Dîvânü Lügati’t-Türk*, (Çev. Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi). İstanbul, s. 348, 486; Yılmaz, XI *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, s. 7; Yalçınkaya, s. 3.

27) Vassileva, M. (2001). Güneydoğu Anadolu’da Kral Midas. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev: Fatma Sevinç Erbaç, XXX(50), 202-203.

28) Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ’da Yakınoğu*, (Çev: Dilek Sendil), İstanbul, II/244.

bölgede oturan ulus görüntüsündedir.²⁹ Bunların beyi Mita, bazı Geç Hitit devletçikleri ile birleşerek Asur Devleti'ne karşı savaşmıştır. Bu savaşlar neticesinde Ön Frigler olarak da kabul edilen Muşkîlerin bir kolunun Muş şehrinin bulunduğu yere kadar gelip, bir şehir kurduğu ve kavme nispetle şehre Muş adı verildiği ifade edilmektedir.³⁰ Muş'un tarihi coğrafyasına dair bir çalışması bulunan Robert H. Hewsen, Ermenilerin en önemli ailelerinden biri olan Mamigonyanların "Mushegh" ismini beğendiğini, söz konusu ismin "Muş'ta" anlamına geldiğini söylemektedir.³¹ Ermeni tarihçisi Grousset ise Muşkîlerin başındaki Gurdi/Gordios isimli kralın Gürün bölgesinin hâkimi olduğunu, Ermeni-Frigleri Ermenistan bölgesine götürdüğünü söyler. Yani ona göre Ermenilerin ataları, buraya gelen Frigler/Muşkîlerdir.³² Bir internet sitesinde kaynak belirtmeksizin, "Muşkîler Muş güneyi dağlarında barınmışlar ve kuvvetli bir ihtimalle de bugün Kızıl Ziyaret tepesinde bulunan kaleyi de (Muşet Kalesi) yapmışlardır. Bu kale daha sonra Kanunî Sultan Süleyman tarafından yıkılmıştır... Muş çevresinde bulunan birçok tarihi eserde Muşkîlerin alâmeti olan yonca kabartmasına rastlamak mümkündür."³³ denilerek bu görüş delillendirilmeye çalışılmıştır.

Muşkîlerin M.Ö. 2000'li yıllarda yaşadığı ifade edilmektedir.³⁴ Ancak Asur belgelerinde onların M.Ö. 900-M.Ö. 600'lü yıllarda hüküm sürdüğüne dair ifadeler söz konusudur. Nitekim Muşkî Kralı Mita/Midas, Asurlularla M.Ö. VIII. yüzyılda savaşlar yapmış, Kilikya'yı Asurlardan almıştır.³⁵ Bir çalışmada, söz konusu kralın Güneydoğu Anadolu'ya akınlar yaptığı hatta bölgedeki varlığının uzun süre devam ettiği ifade edilmekte ve buna dair delillere yer verilmektedir. Ancak kralın buradan sonra Güneydoğu Anadolu'nun hangi şehrine ve bölgesine gittiğine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.³⁶ Muşkîlerin, en parlak dönemlerinde dahi Harput (Elazığ) ve Dersim'den (Tunceli) daha öteye gittiğine dair tarihi bir kayıt söz konusu değildir. Nitekim Urartu Kralı II. Rusa'ya (M.Ö. 685-645) ait yazıtların birinde, Fırat kıyısında Muşkî savaşçılarının tutsak edilmiş olduğundan söz edilmiştir.³⁷ Ermenilerin atası olarak Frigleri, dolayısıyla Muşkîleri kabul eden Grousset de Muşkîlerin en doğudaki yerleşim yeri olarak Harput ve Dersim'i göstermektedir.³⁸ Dolayısıyla Muşkîlerin, Muş'un bulunduğu yere gittiklerine ve orada yerleştiklerine dair bir bilgi yoktur. Muşkîlerin şehrin bulunduğu yere geldikleri ve Muş'u kurdukları kabul

29) Sevin, V. (1982). "Frygler" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (I-VI)*, İstanbul, II/252. Muşkîlerin aslının Gürcü olup, kuzeydoğu Anadolu'dan bölgeye giriş yaptıklarına dair bir görüş de vardır.

30) *Muş İl Yıllığı*, s. 3; Tuğlacı, s. 251; Kulağuz, s. 4; Yalçınkaya, s. 3.

31) Hewsen, s. 52.

32) Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), İstanbul, s. 66-67.

33) "Muş'un Tarihi", <http://www.mus.gen.tr/sayfa-7-musun-tarihcesi.html>.

34) *Muş İl Yıllığı*, s. 3; San, s. 10; Kulağuz, s. 4; Yalçınkaya, s. 3.

35) Grousset, s. 66.

36) Vassileva, s. 202-203.

37) Belli, I/174.

38) Grousset, s. 66-67.

edilse bile, Muş ismine rastladığımız X. yüzyıla kadar bu şehir başka isimlerin verilmesi, söz konusu tezi çürütmektedir. Muşkiler şehri kurduktan sonra yaklaşık 1500 yıl şehre başka isimler verilmiş, üstelik arada birçok başka toplum ve devlet şehre hâkim olmuştur. Bu zaman diliminden ve şartlardan sonra Muşkiler hatırlanarak şehre Muş ismi verilmesinin imkansızlığı ortadadır. Dolayısıyla Bilge Umar'ın da ifade ettiği gibi “Muş isminin, Muşkî halkının adıyla bağlantılandırılmasının hiçbir dayanağı yoktur.”³⁹

b) Muş şehrini Hz. Nuh'un torunu Muş'un oğullarının kurdukları görüşü

Bu görüşe göre, Hz. Nuh'un oğlu Yasef'in oğlunun ismi Muş'tur. Muş'un oğulları tarafından şehir kurulmuş ve babalarına nispetle şehre Muş denilmiştir.⁴⁰ M. Salih San, herhangi bir gerekçe göstermeden bu görüşü en kuvvetli rivayet olarak takdim etmektedir.⁴¹

Söz konusu görüşün doğruluğuna dair herhangi bir delil görülmemektedir. Hz. Nuh'un torunlarının kurdukları bir şehrin, yüzyıllar boyunca babalarına nispet edilmeksizin kullanılması ve M.S. X. yüzyılda Muş denilmeye başlanması da aklen mümkün değildir.

c) Senasine Dağı'nın Kralı'nın oğlu Muş'un isminin şehre verildiği görüşü

Müslümanlar Hz. Ömer döneminde İyâz b. Ganm komutanlığında Bitlis ve Ahlat bölgesine geldikleri zaman, Ahlat hâkimi Sityunus'un (Yustinyus) kızı Taron ile evlenmek isteyen kişinin adı Muş idi. Bu zat, Senasine Dağı'nın Kralı ve Patrik olan Esleytr'ın oğluydu. Çok güzel olan Taron ile evlenmek isteyen herkes, onun karşısına çıkıp onu yenmek zorundaydı. Babasından Taron'un babasına hediye getiren Muş, Taron'u görmüş, çok beğenmiş ancak karşılaşma neticesinde Taron, Muş'u yendiği için Muş onunla evlenememişti.⁴² Daha sonra yanındaki askerlerle Amid'i (Diyarbakır) almak isteyen Müslümanlara karşı savaşmak üzere hareket geçen Taron ile Muş birbirlerini görünce bu sefer Taron da onunla evlenmek istemiştir. Ancak Taron'u isteyen Taron'un amcaoğlu Buğur, bir hile ile Taron'u kaçırmıştır. Buğur ve askerleri Müslüman olmuşlar, sonra Taron da Müslüman olmuştur. Başka Müslümanlarla beraber Buğur ve askerleri, Muş'u ve yanındakileri savaşta yenince Muş geri dönmüştür.⁴³ Bir yoruma göre Muş şehri adını, bu kişiden almaktadır.⁴⁴

39) Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, s. 589; Yılmaz, s. XI.

40) Muş İl Yıllığı, 1989, s. 3; Kulağuz, s. 4; *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, s. 7; Yalçınkaya, s. 3.

41) San, s. 10.

42) El-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822). (1417/1996). *Târîhu Fütûhu'l-Cezîra ve'l-Habûr ve Dîyâr-i Bekr ve'l-İrâk*, Thk: Abdülazîz Feyyâz Harfûş, Dîmeşk, s 107-108, 211; A. N. Ter-Gevondyan. (1972). *Ermeniya i Arabskiy Halifat*, Erivan, s. 260. (Bu nüsha Rusça olup, ilgili yerleri Türkçe'ye tercüme eden Prof. Dr. Cevad Selam'a teşekkür ederim.)

43) Vâkıdî, s. 109-115. Şerefname'ye göre Taron ile Muş, İyâz'ın huzurunda evlenmişlerdir. Şerephan, II/I-197-198. Ancak Vâkıdî'ye göre Buğur ile Taron evlenir. Ahlat ve civarı Taron sayesinde fethedilir ve İyâz b. Ganm, söz konusu bölgenin yönetimini Buğur ile Taron'a verir ve onlardan adaletli yönetici olmalarını ister. Bkz. Vâkıdî, s. 226-230, 233.

44) Şerephan, II/I-197-198; Kulağuz, s. 5. Burada “Senasir adında bir kralın oğlu Muş” diye geçmektedir. Oysaki ifadeler “Senasine Dağı'nın sahibi Eyseytr oğlu Muş” ve “Senasine Kralının oğlu Muş” şeklindedir. Vâkıdî, s. 108. “Cebelü Senasine” (Senasine Dağı), Sasonlular Dağı'nın Arapçası gibi görünmektedir. Sason Dağları, günümüzde Batman'ın Sason ilçesinin güneyindedir.

Muş isimli prensin bulunduğu, Sason'a bir günlük mesafede Samane (Samani) ve Moose (Musi) adlı, yaklaşık 18 ya da 20 bin nüfuslu iki Kürt kabilesinin oturduğu Samsom (Samsom) adında bir kent ve yönetim merkezi olduğu ifade edilmektedir. Şerefname isimli kitabı tahkik eden ve bu sözleri bize nakleden Charmoy bu konuda şöyle der:

Macdonald Kinneir'in saydığı üç isim Şerafeddin'in bahsettiği Kürt kabileleri arasında yer almaz. Oysa Sasun bölgesi bu tarihinin prenslik yaptığı Bitlis'e komşudur. Bu nedenle bu isimlerin değiştirildiğini veya bozulmaya uğradığını tahmin ediyorum... Söz konusu gezginin Musi adını verdiği kabile, Muş'a bir günlük mesafede oturduğu için ismini bu kentten alarak Muşi dendiğini, fakat zamanla şin harfi üzerindeki üç noktanın kaldırılarak sin harfe dönüştürüldüğünü ve Musi isminin türetildiğini düşünüyorum.⁴⁵

Bir seyyah olan ve XIX. yüzyılın başlarında Muş ile bölgeyi gezen J. Macdonald Kinneir (1782–1830), Samane ve Musi kabilesini tanıtırken onların dağlılara özgü özelliklerinin yanı sıra şunlardan bahseder: Onlar cesur, yiğit, özgürlüklerine düşkün ve doğdukları topraklara bağlı, kaleleri ulaşılması zor, yüksek bir dağın tepesinde, buğday, kenevir, küçük miktarda tütün ekimi yapan, şarap, rakı üreten ve bol miktarda meyve yetiştiren kişilerdir. Bu ifadeler önemlidir, zira söz konusu özellikler Muş için ifade edilebilecek hususlardır.

Görüldüğü kadarıyla bölgeye hâkim olan Kral'ın oğlu Muş'un isminden hareketle şehre Muş denilmiş olabilir. Zira 640'lı yıllarda Müslümanların bölgeyi fethettiği dönemde yaşayan Muş babasıyla beraber, Sason bölgesinde yöneticilik yapmaktadır. Ancak gerek sonraki yıllarda Muş'tan hiç bahsedilmemesi gerekse bu ismin çok önem arz ettiğine dair bir kaydın olmaması kanaatimizce Muş isminin menşei ile ilgili bu görüşü geçersiz kılmaktadır. Çünkü söz konusu kişinin ve soyundan gelenlerin, Muş şehrinde idarecilik yaptığına dair herhangi bir bilgi aktarılmamaktadır. Eğer önem arz etseydi mutlaka bilgiler aktarılırdı, diye düşünüyoruz. Öte taraftan seyyah olan Macd. Kinneir'in bahsettiği Moose (Musi) kabilesi, Charmoy'un da ifade ettiği gibi Muş'ta yaşayan Kürtlerin bir kısmına verilen isim olsa gerektir. Hatta Samane (Samani) diye ifade edilen ve Charmoy'un Samsom (Samsom) diye bir yönetim merkezine bağlamaya çalıştığı kişiler, kanaatimizce Sasonlulardır. Zira bugün bile Muş merkezde önemli miktarda Sasonlunun varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla seyyah, Muş merkezde Muş ve Sasonluların yaşadığını belirtirken onları iki Kürt aşireti zannetmiştir.

d) Mamigonyan ailesinden Muşel isminin şehre verildiği görüşü

Müslümanların Ermeniyeye bölgesine geldiği dönemlerde ve daha sonra Emevîler ile Abbasîler döneminde Ermeniyeye'de üç önemli yönetici aile vardı: Bunlardan bir tanesi

45) Charmoy, (Şerephan), I/II-142-143.

Mamigonyan ailesidir. Aslen Ermeni olup olmadığına dair farklı görüşlerin bulunduğu⁴⁶ Mamigonyan ailesinin M.S. IV-V. yüzyıllarda doğudan Muş şehrine geldiği ifade edilmektedir.⁴⁷ Mamigonyanların V. yüzyılda yaşayan en önemli şahsiyeti Muşel Mamigonyandır. Muşet, Muşheng vb. şekillerde telaffuz edilen Muşel'in Perslere karşı savaştığı ve onları yendiği, daha sonra Romalılara karşı durduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Aynı kişiyle ilgili, Taron'da Hz. İsa'ya bir manastır yaptırdığı, onu Vartapetlere (rahiplere) verdiği ve bu manastırın isminin daha sonra Surb Garabet kilisesi ismini aldığı ifade edilir.⁴⁹ Aynı kişinin hâlâ Muşet Kalesi olarak isimlendirilen ve ortaçağ yapılarına benzeyen bu sebeple, Kanuni Sultan Süleyman tarafından yeniden yaptırıldığı kabul edilen kaleyi de yaptırdığı rivayet edilir.⁵⁰ Bazı araştırmacılar şehrin ismini bu kişiden aldığı ifade ederler.⁵¹

600'lü yılların başlarında Mamigonyan ailesinin başında ihtiyar Muşel'in olduğu ifade edilmektedir.⁵² Bu kişiden sonra ailenin başına oğlu, Kurt lakaplı Vahan Mamigonyan

46) Mamigonyan ailesinin Ermeni olmadığı ifade edilmektedir. Avdoyan, L. (2001). Feudal Histories: Paying Court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron, *Armenian Baghesh/Bütis and Taron/ Mush*, Edited: Richard G. Hovannisian, Costa Mesa-California, s. 75; Kramers-Bosworth, VII/666; Darkot, s. 745; Bingöl, 12; Kulağuz, s. 4; Yılmaz, s. XI. Onların Mamik ve Konyan isimli iki Türk beyinden geldiği dahi iddia edilmektedir. Bkz. Kırzioğlu, I/39-44. Grousset, Mamigonyanların Orta Asya'dan hatta Çin'den gelmiş göçmenler oldukları iddiasının desteklenmesi çok zor bir iddia olduğunu söylemektedir. Grousset, s. 271.

47) Hewsen, s. 45; Kaşgarlı, M.A. (1991). Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları-Büyük Ermenistan-Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konstül, Prokonstül, Patris, Kont Gibi Titirler-Armeno-Grek Bazileiler. *X. Türk Tarih Kongresi III*, Ankara, s.1091; Tuncel, XXXI/369; Kulağuz, s. 4.

48) Grousset, 139-144, 148-149. Onun oğlu Cesur Vasak'ın Büyük Theodosius zamanında "Muşelan" isminde bir şehir kurduğu ve Muş isminin de buradan geldiği şeklinde bir efsanenin bulunduğu, ancak Muş isminden 8. yüzyıldan itibaren bahsedilmesi sebebiyle bunun doğru olamayacağı *The History of Taron* isimli kitabı neşreden ve açıklamalar ekleyen Levon Avdoyan tarafından söylenilmektedir. Mamikonean, Y. (1993). *The History of Taron*, by Levon Avdoyan, Atlanta Georgia, s. 210.

49) Kaşgarlı, s.1091; Tuncel, XXXI/369; Kulağuz, s. 4.

50) Kramers-Bosworth, VII/666; Darkot, s. 745; Bingöl, 12; Kulağuz, s. 4; Yılmaz, s. XI. Muşet Kalesi, şehrin güneyindeki Kızıl Ziyaret Dağı'ndadır ve ilk yapımı Urartular zamanında olduğu tahmin edilmektedir. Ortaçağ kalesi görünümündeki bugünkü yapısına sonra kavuşmuş olabilir. *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, s. 20. Şerefhan ise "Bu kentin kuruluşu eskidir. Eski kalesinin ve hisarının kalıntıları görülmektedir. Bu eserin talihsiz yazarının ataları ve dedeleri hükümdar oldukları dönemde, kentin yaklaşık bir fersah güneyinde bir dağ üzerine Muş kalesini kurdular. Uzun süre parlak bir kent oldu. Gazi Sultan (Süleyman) daha sonra bu kaleyi yıktırıp şehrin batısındaki eski kalenin bir tepe üzerinde bulunan yarısını onarttı. Oraya bir kumandan, bir vekilharç (nevbetçi) ve gerekli tüm donanımla, yaklaşık elli kişilik bir garnizon yerleştirdi." (*Şerefname*, II/I-212) diyerek Muş kalesinden bahseder. Muşet Kalesi ile Muş Kalesinin farklı olmasına rağmen ikisinin de Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı bilgisinde bir yanlışlık mı vardır yoksa ayrı ayrı iki kaleyi de söz konusu Sultan yaptırmıştır, bunu tespit etmek bizim açımızdan zor görünmektedir.

51) Kramers-Bosworth, VII/666; Darkot, s. 745; Bingöl, 12; Kulağuz, s. 4; Yılmaz, s. XI.

52) Mamikonean, s. 106, 111-128. Mamikonean'ın eserinde söz konusu sayfalarda özellikle Sasani-Bizans savaşlarında Muşel Mamigonyanın yaptıkları üzerinde durulur. Surb Karabet Kilisesi'nin bir deprem sonucunda yıkılması üzerine Taron Prensi Muşel'in oraya bir hazine ayırdığı ve kilisenin yeniden inşa edildiği ifade edilir.

geçmiştir.⁵³ Hz. Osman döneminde Muşel Mamigonyan, söz konusu ailenin liderliğini yapmaktadır. Bu kişi Bizans taraftarıdır ve Müslümanların safında yer alan diğer önemli bir Ermeni ailesinin reisi Theodore Rastuni ile mücadele etmiştir.⁵⁴ Ancak dört oğlu Müslümanların eline esir düşen Muşel, Müslümanlara itaat etmiştir.⁵⁵ 660'lı yıllara doğru Theodore Rastuni hastalanınca, kendisine bağlı olan yerlerin hâkimiyeti de Hamazip Mamigonyan ile Muşel Mamigonyan'ın eline geçmiştir.⁵⁶

Emevîlerin son döneminde Halife Mervan b. Muhammed zamanında, Mamigonyanların lideri Grigor Mamigonyan vefat ettikten sonra bir başka Muşel Mamigonyan, ailenin başına geçmiştir.⁵⁷ 132/750 yılına doğru başka önemli bir Ermeni ailesi Bağratîler, yavaş yavaş Mamigonyanların hâkim olduğu yerlere sahip olmaya başlamışlardı.⁵⁸ Abbasî Devleti kurulunca, Abbasî halifeleri Mamigonyan ailesine karşı temkinli yaklaşmış; neticede Muşel Mamigonyan önderliğinde Ermeniler, Abbasîlere karşı birkaç defa isyan etmişlerdir. Bu da Mamigonyanların etkinliğini iyiden iyiye azaltmıştır. 155/772 senesinde Ermenilerin Pakrevant adını verdikleri Murat Çayının kenarında Abbasîler, Muşel'in önderliğindeki isyanları bastırmışlar ve Muşel Mamigonyan da bu savaşta ölmüştür. Bu olayla birlikte Muşel'in iki oğlu Vaspuragan'a sığınmış, kız kardeşleri de Malazgirt'teki Arap lider Şihâb (Ermeniler göre Cahap) ile evleşmiş, böylece Mamigonyan ailesi Taron'daki (Muş) mülklerini kaybetmekle kalmamışlar, aynı zamanda bütün güç ve kudretlerini yitirmişlerdir.⁵⁹ Kayslılar kabilesine mensup olan Arap reisi Şihâb, Mamigonyan ailesinin neredeyse diğer bütün mülklerine sahip çıkmış ve fetihlerini karısının haklarına dayana-

53) Ter-Gevondyan, s. 266. “*The History of Taron*” isimli esere çok güvenmemekle beraber Grousset, söz konusu Muşel Mamigonyan ve oğlu Kurt Vahan'ın Perslerle mücadelelerini anlatan destansı rivayetler nakletmekte ve şöyle bir sonuca varmaktadır: Yovhannes Mamigonyan'ın derlediği destan parçaları, tarihe uygun oldukları söylenemezse de Hüsrev Perviz ile Bizanslılar arasında yirmi altı yıl süren savaşlar sırasında büyük Mamigonyan ve Gamsaragan ailelerine ait olan Daron ve Haşdiank'taki Ermeni feodalitesinin dağlarda Perslere karşı aralıksız bir mücadele yürüttüğünü gösterir. Grousset, s. 266-270. 591 tarihinde Romalılar ile Perslerin barış antlaşmasından sonra bir komutanı olan Muşel Mamigonyan'ın Romalıların kuvvetlerine katıldığı ve onlar adına savaşırken Trakya'da öldürüldüğü nakledilmektedir. Grousset, s. 244-246, 249. Kadisiye muharebesinde, Pers ordusu içerisinde Muşel Mamigonyan'ın emri altında 3000 adamın olduğu ve Muşel'in bu savaşta öldürüldüğü de nakledilmektedir. Grousset, s. 285; Abdülganî, s. 47. Ya aynı dönemde yaşayan ve önemli görevlerde bulunan birden fazla Muşel Mamigonyan bulunmaktadır ya da tarihçilerin verdiği bazı bilgilerde hatalar bulunmaktadır. Bunu tespit etmek hiç şüphesiz ayrı bir araştırma konusudur.

54) Sebeos. (1998). *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Translated, with notes by: R. W. Thomson, Oxford, s. 143.

55) Sebeos, 153; Ter-Gevondyan, s. 46; Grousset, s. 292.

56) Sebeos, s. 144-147; Astarcıyan, K. L. (1951). *Tarihu'l-Ümmeti'l-Ermeniyeye*, Musul, s. 164-165.

57) Astarcıyan, 166; Ter-Gevondyan, s. 94; Grousset, s. 307.

58) 750'ye doğru Bağratîler, Mamigonyanların mülklerini kısmen ellerinden almışlardı, Daron'u ya da Muş ve Bitlis diyarını... Grousset, s. 285. Mamigonyanlar ile Bağratîler arasındaki mücadele için bkz. Avdoyan, s. 76-80.

59) Astarcıyan, s. 165-166; Ter-Gevondyan, s. 105-108; Grousset, s. 314-317; Abdülganî, s. 87-90. Abbasîlere karşı isyanları için bkz. İpek, A. (2007). Abbasîler Dönemi Ermeni İsyânları (750-886), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42, 31, 33, 34.

rak sağlamlaştırmaya ve kalıcı kılmaya çalışmıştır.⁶⁰ Abbasîlerin kuruluşundan itibaren Taron (Muş) Mamigonyanların değil Bağratîlerin merkezi olmaya başlamış, VIII. yüzyılın sonuna doğru tamamen Bağratîlerin eline geçmiştir.

Müslümanların Muş şehrine ilk adım atışlarından itibaren 800'lü yıllara kadar önemli bir Ermeni ailesi olan Mamigonyan ailesi Müslümanlar için daima sorun olmuştur. Mamigonyan ailesinin merkezi mülklerinin de bulunduğu Taron (Muş) şehridir. Müslümanlarla Ermenilerin karşı karşıya geldiği yaklaşık yüzeli yıllık süreçte iki farklı Muşel Mamigonyan ismi ön plana çıkmaktadır. Sonuç itibarıyla bu süreçte Müslümanların, söz konusu Muşellerin yeri ve merkezi olarak Taron'a Muş ismini vermiş olduklarını düşünmekteyiz. Belki de bu isimlendirmede V. asırda Taron'u imar eden, kilise yapan böylece önemli bir merkez haline getiren Muşel'in yaptıklarının dilden dile aktarılması ve zihinlerde duruyor olması da etkili olmuştur. Dolayısıyla Taron isminin Muş ismine dönüşmesinin Muşel Mamigonyanların isminden hareketle Müslümanlar tarafından verildiği kanaati, bizce tarihi verilere daha uygun görünmektedir.

3. Bazı Ermeni ve İslam tarihi kaynaklarında Muş ismi

Ermeni kaynaklarında IV. yüzyıldan itibaren Muş şehrine Daron/Taron denilmektedir. Yovhannes Mamigonyan'ın yazdığı *The History of Taron*, IV-VI. yüzyılları arasında Taron bölgesindeki olayları anlatmaktadır.⁶¹ Bu eser, açık bir şekilde söz konusu asırlarda Muş'a Taron isminin verildiğini ifade etmektedir. 576 yılında bölgeyi ele geçiren Bizanslıların, bölgeyi XI. yüzyılda Taron adı altında tema olarak yönetmesinin⁶² sebebi de bölgenin merkezi konumundaki Taron şehri olsa gerektir. Ayrıca Hz. Ömer döneminde Abdurrahman (Ermeni kaynaklarında Abdürrahim) b. Rebîa el-Bâhilî kumandasındaki 18000 kişilik bir İslam ordusunun Muş'a geldiği ifade edilirken yine Taron ismi kullanılmaktadır.⁶³ Abbasî Halifesi Mutevekkil döneminde Ermeniye bölgesinin valisi Ebu Said'in oğlu Yusuf'un, 237/851 yılının kış mevsimini geçirmek üzere Muş'ta konakladığı rivayetini bize nakleden Ermeni kaynaklar, şehrin ismini Taron olarak vermektedirler.⁶⁴

Abbasîler dönemindeki Ermeniye Valisi Yusuf'un öldürülme olayını nakleden İslam tarihi eserleri de Taron ismini telaffuz farklılığıyla Tarûn olarak kullanmaktadırlar.⁶⁵ Bu,

60) Ter-Gevondyan, s. 126, 128; Grousset, s. 317.

61) IX. yüzyıla kadar verdiği bilgiler sebebiyle eserin, X. yüzyılda yazıldığı ifade edilmektedir. Hewsens, s. 51. Kitabın yazılması ve onun iki ayrı kişi tarafından yazılmış olabileceğine dair bkz. Avdoyan, s. 80-82.

62) Ostrogorsky, s. 291-292; Hewsens, s. 52.

63) Astarcıyan, s. 162; Ter-Gevondyan, s. 24.

64) Astarcıyan, s. 167; Ter-Gevondyan, s. 142; Grousset, s.340. Söz konusu olaya şahit olan Ermeni tarihçisi Toma Ardrızuri'den alıntı yapan söz konusu eserlerin Taron ismini kullanması konumuz açısından önem arz etmektedir.

65) El-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892). (1407/1987). *Fütûhu'l-Büldân*, thk: Abdullâh Enîs et-Tabbâ', Beyrut, s. 297; Et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922). (1419). *Târîhu't-Taberî -Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülâk-(I-XI)*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (2.

tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam tarihi eserlerinde Tarûn isminin ilk geçtiği rivayettir ve Belâzûrî'nin rivayetini göz önüne aldığımız takdirde IX. yüzyılda Muş, hala Tarûn olarak geçmektedir. Aynı olayı Muş diye veren Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, XIII. yüzyılda yaşamış bir tarihçidir.⁶⁶

Muş isminin İslam tarihi kaynaklarında ilk defa X. yüzyılda yaşayan Makdisî'nin Ahsenü't-Tekasim adlı eserinde geçmekte ve Makdisî Muş'u şöyle tarif etmektedir: “Meyyafarikin'den Muş'a (موش) gitmek istersen 3 merhalelik yol vardır. Sonra Kulp'a 1 merhale ardından Kalikala (Erzurum) yolundaki salib (Hristiyan) olan Sinnu Nuhas'a سن نحاس (?) gelir.”⁶⁷

XI. yüzyıl sonu XII. yüzyıl başlarında yaşamış olan Urfalı Mateos, kitabının iki yerinde Muş adına yer vermektedir: Bunlardan bir tanesi, Bizans İmparatoru Cimiskes'in 363/974 tarihinde çıktığı doğu seferinde Muş'taki Aidziats Kalesinin önüne gelmesi, diğeri de II. Sökmen'in Muş'a hâkim olmasıdır.⁶⁸ 604/1207 yılında Eyyübî Meliki Necmeddin Evhad, Ahlat'ı almadan önce Muş'u almıştır. Yine Ahlat'a hâkim olan Balaban, Erzurum Emiri Kılıç Arslan'ın oğlu Mugisüddin ile birlikte Muş şehrini Eyyübîlerden almış, ancak Muş'a girmek üzere iken Kılıç Arslan'ın oğlu, Balaban'a hile yaparak onu öldürmüştür. O dönemde yaşayan İbnü'l-Esir ve ondan sonra gelen ve muhtemelen onun eserinden rivayetleri nakleden İslam tarihçileri Muş ismini zikretmişlerdir.⁶⁹ Harzemşah Sultanı Celaleddin, 625/1228 yılında Muş ovasındaki köyleri ve Cebelicür'a (Bingöl) kadar olan yerleri yağmaladığına dair İbnü'l-Esir'in rivayetinde, “Sahrâ-ü Muş” (Muş ovası) ifadesi kullanılmaktadır.⁷⁰ Moğollar, Halep'e kadar vardıktan sonra kuzeye yö-

Baskı), Kâhira, IX/187; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233). (1407/1987). *el-Kâmil fi'l-Târîh (I-XI)*, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, VI/111; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeşkî (774/1372). (1419/1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye (I-XXI)*, Thk: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize, XIV/348; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî (808/1406). (1421/2000). *Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber-(I-VIII)*, Beyrut, III/344.

66) İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregerius Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286). (1415/1994). *Târîhu Muhtasarü'd-Düveli*, 3. baskı, Beyrut, s. 247.

67) El-Makdisî, Muhammed b. Ahmed (390/1000 civarı). (1906). *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (2. Baskı), Beyrut, s. 150; Kramers-Bosworth, VII/666; Tuncel, XXXI/369.

68) Urfalı Mateos. (2000). *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier-M.Halil Yınanç, (3. Baskı), Ankara, s. 22, 329.

69) İbnü'l-Esir, X/340-341; İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregerius Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286). (1945). *Ebü'l-Ferec Tarihi*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara, II/489-490; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (1113/1702). (2001). *Camîu'd-Düvel -Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler-*, Yayınlayan: Ali Öngül, İzmir, s. 225; Ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347). (1417/1997). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ' (I-XXV)*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut, XLIII/19; İbn Haldûn, V/181.

70) İbnü'l-Esir, X/479-480; Galstyan, A. G. (2005). *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar-XIII.-XIV. yüzyıllara ait eserlerden alınışlar-*, Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan Çeviren: İlyas Kamalov, İstanbul, s. 66.

nelmişler ve Muş ovasına gelerek 642/1244 yılında burada kalmışlardır.⁷¹ XII. yüzyıldan itibaren coğrafya kaynaklarında hem Taron hem de Muş ismine yer verildiğini görmekteyiz. Coğrafya eserlerinde özetle Taron ve Muş, Ermeniye bölgesinde Ahlat'a yakın bir yerleşim yeri olarak tarif edilmektedir.⁷²

Görüldüğü üzere Ermeni kaynaklarında IV. yüzyıldan itibaren Taron olarak kullanılan isim, İslam Tarihi kaynaklarında tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken Belâzurî'den itibaren Tarûn olarak kullanılmaya başlanmıştır. Muş ismini ise ilk defa Makdisî'nin eserinde görmekteyiz. Büyük Selçuklular ve Eyyübîler dönemlerinde Türkmen ve Kürt yerleşimleri ile önemli bir Müslüman nüfusa sahip olan şehir için, Muş ismi benimsenmiş ve yerleşmiştir.

Sonuç

Türkiye'de bugün bir şehre isim olan Muş'un ne anlama geldiği ve ne zamandan beri Muş isminin kullanıldığını tespitte yönelik yaptığımız bu çalışmada, öncelikle Muş veya Muş kelimesine benzer bir kelimenin farklı dillerdeki anlamları bulunarak ve bu anlamın Muş ile bir şekilde ilgisi kurularak Muş isminin menşeinin tespitine yönelik yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Bu anlamda Süryaniceden İbraniceye, Arapçadan Türkçeye pek çok dilde Muş ismi bahis konusu edilmiştir. Ancak kronoloji açısından sıkıntılar görüldüğünden, bunların hiçbirisinin sağlıklı bir sonuca ulaştırmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu edilen dillerin bir kısmının Muş ve bölgeyle hiç alakalı olmadığı, onların ise Muş isminin ilk defa X. yüzyılda hem de İslam tarihi eserlerinde görülmeye başladığı tarih ile aralarında büyük zaman farklarının olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, İbrani dilini konuşan Yahudilerin bölgeye gelme ihtimalleri M.Ö. VI. yüzyıldan en fazla birkaç asır sonra olabilir. Oysaki şehir hem daha eski bir geçmişe sahiptir hem de Yahudilerin verdiği Muş ifadesinin o tarihten en az 1300 yıl sonra ilk defa görülmesi kronolojik olarak mümkün değildir. Kısacası Muş, İbranice ise o dili konuşanların bulunduğu tarihten itibaren kullanılmaya başlanması icap etmektedir.

İkinci olarak Muş isminin, şehri kuranlarla ilgili olduğu yönündeki açıklamalar üzerinde durulmuştur. Burada da zaman zaman kronoloji hataları görülmektedir. Örneğin, Muş şehrini kurduğu ve bu sebeple şehrin isminin Muş olduğu düşünülen Muşkîlerin, Muş şehrinin olduğu yere gelip gelmedikleri dahi kesin olarak bilinmemektedir. Onların Muş'a geldiği kabul edilse bile Muşkîler, M.Ö. V. yüzyıldan daha önce Muş'ta yerleşmiş

71) İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali (684/1285), el-A'lâku'l-Hatîra fî Zikri Ümerâi Şâm ve'l-Cezîra, <http://www.alwaraq.net>, s. 185.

72) (Muş) El-Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî (584/1188), el-Emâkin ev me't-Tefeka Lafzuhû ve'f-teraka Müsemâhu mine'l-Emkine, <http://www.alwaraq.net>, s. 116; Hamevî, IV/33, V/223; (Tarûn) İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (300/912). (1889). *El-Mesalik ve'l-Memalik*, Londra, s. 246, 251; el-İdrîsî, eş-Şerîf Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (560/1165), Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk, <http://www.alwaraq.net>, s. 240; Ebu'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Ali (732/1331). (1815). *Takvîmü'l-Büldân*, Paris, s. 393; Şerefhan, II/1-212-214.

olabilirler. Bu tarihten sonra yaklaşık 1500 yıllık bir tarih diliminde, şehir başka toplum ve devletler hâkim olmuş ve Taron gibi isimler verilmiş iken, aradan yüzyıllar geçtikten sonra Muşlıklar hatırlanarak şehre Muş ismi verilmesi kronolojik açıdan problemlidir.

Taron (Muş) şehrinin önemli bir yerleşim yeri haline gelmesi, Ermeni feodal ailesi Mamigonyanların IV. yüzyıldan itibaren buraya yerleşmesiyle gerçekleşmiştir. Mamigonyan ailesinin etkinliğini ve güçlerini kaybettiği, Taron'daki mülklerinin elinden çıktığı 800'lü yıllara kadar geçen süre zarfında, ailenin ve hatta Ermeniye bölgesinin bir kısmının liderliğini yürüten dört Muşel Mamigonyan görülmektedir. Bunlardan özellikle Müslümanların ilk defa bölgeye geldikleri Hz. Ömer dönemindeki ile Emevîlerin yıkılıp Abbasîlerin kurulduğu dönemlerde birkaç defa isyan hareketinin liderliğini yapan Muşel Mamigonyan isminden hareketle, Müslümanların söz konusu ailenin merkezi olan Taron'a Muş dediğini düşünmekteyiz. Bu isimlendirmede şehri V. asırda imar eden ve önemli bir manastır olan Surp Karabet/Glavank/Çanlı Kilise'yi inşa eden Muşel Mamigonyan'ın da hatırası söz konusu olabilir. Ancak her halükarda Taron isminin Muş ismine dönüşmesinin Muşel Mamigonyanların isminden hareketle Müslümanlar tarafından verildiği kanaati, bizce tarihi verilere daha uygun görünmektedir. Nitekim Ermeni kaynaklarından ziyade İslam tarihi eserlerinde, X. asırda Makdisî'nin eserinde ilk defa Muş isminin yer alması görüşümüzü desteklemektedir. Bu yüzyıldan sonra İslam tarihi kaynaklarında ve coğrafya eserlerinde Muş ismi görülmektedir. Zira Büyük Selçuklular ve Eyyübîler döneminde Müslümanlar tarafından benimsenen isim günümüze kadar gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Astarcıyan, K. L. (1951). *Tarihu'l-Ümmeti'l-Ermeniyye*. Musul.
- Avdoyan, L. (2001). Feudal Histories: Paying Court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edited: Richard G. Hovannisian, Costa Mesa-California.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş*, Ankara.
- El-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892). (1407/1987). *Fütûhu'l-Büldân*, thk: Abdullâh Enîs et-Tabbâ', Beyrut.
- Belli, O. (1982). "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (I-VI)*, Cilt: I, İstanbul.
- Bingöl, H. (1987). *Muş'un kültür hayatına toplu bir bakış*, İstanbul.
- Darkot, B. (1979). "Muş", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VIII, İstanbul, s. 744-747.
- Ebu'l-Fidâ, Imâdüddîn İsmâîl b. Alî (732/1331). (1815). *Takvîmü'l-Büldân*, Paris.
- Evliya Çelebi. (1986). *Seyahatname*, İstanbul.
- Galstyan, A. G. (2005). *Ermeni kaynaklarına göre Moğollar-XIII.-XIV. yüzyıllara ait eserlerden alıntılar-*, Ekler ve Açıklamalar ile Rusça'dan Çeviren: İlyas Kamalov, İstanbul.

- Grousset, R. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin tarihi*, (Çev: Sosi Dolanoğlu), İstanbul.
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229). (1397/1977). *Mucemü'l-Büldân (I-V)*, Beyrut.
- el-Hâzîmî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî (584/1188), el-Emâkin ev me't-Tefeka Lafzuhû ve'f-teraka Müsemâmû mine'l-Emkine, <http://www.alwaraq.net>.
- Hewsen, Robert H. (2001). *The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush, Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Edited: Richard G. Hovannisian, Costa Mesa-California, 41-59.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233). (1407/1987). *el-Kâmil fi't-Târîh (I-XI)*, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî (808/1406). (1421/2000). *Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber-(I-VIII)*, Beyrut.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh (300/912). (1889). *El-Mesalik ve'l-Memalik*, Londra.
- İbnü'l-Ibrî, Ebu'l-Ferec Gregerious Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286). (1415/1994). *Târîhu Muhtasarü'd-Düveli*, (3. Baskı), Beyrut.
-, (1945). *Ebü'l-Ferec tarihi*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dımeşkî (774/1372). (1419/1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye (I-XXI)*, Thk: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cîze.
- İbn Şeddâd, Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ali (684/1285), el-A'lâku'l-Hatîra fî Zikri Ümerâi Şâm ve'l-Cezîra, <http://www.alwaraq.net>.
- el-İdrîsî, eş-Şerîf Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (560/1165) Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâkı'l-Âfâk, <http://www.alwaraq.net>.
- İpek, A. (2007). Abbasîler Dönemi Ermeni İsyanları (750-886), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 42, 7-42.
- Kaşgarlı, M. A. (1991). Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları-Büyük Ermenistan-Bizans'ın Ermenilere Verdiği Unvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont Gibi Titrler-Armeno-Grek Bazileiler. *X. Türk Tarih Kongresi III*, Ankara, s. 1087-1095.
- Kırzioğlu, M. F. (2000). *Dede-Korkut Oğuznameleri*, Ankara.
- Kramers, J. H.-C. E. Bosworth. (1993). "Mush", *Encyclopaedia of Islam*, Volume: VII, 2. edition, Leiden, s. 665-666.
- Kulağuz, B. N. (1997). *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.

- Mahmud el-Kâşgarî. (2007). *Dîvânü Lugati't-Türk*, (Çev: Serap Tuba Yurteser-Seçkin Erdi), İstanbul.
- El-Makdisî, Muhammed b. Ahmed (390/1000 civarı). (1906). *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (2. Baskı), Beyrut.
- Mamikonean, Y. (1993). *The History of Taron*, by Levon Avdoyan, Atlanta Georgia.
- (2010). *Muş Almanacağı*, Günümüz Türkçesine Çeviren: Güven Aykan, Muş.
- (2006). *Muş kültür ve turizm rehberi*, Hazırlayan: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü-Hakim Bilginer, Muş.
- (1989). *Muş İl Yıllığı*, İstanbul.
- “Muş’un Tarihi”, <http://www.mus.gen.tr/sayfa-7-musun-tarihcesi.html>, 23.12.2013.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (1113/1702). (2001). *Camîu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler-*, Yayınlayan: Ali Öngül, İzmir.
- Nişanyan, S. *Index-Anatolicus, Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri*, “Muş”, <http://www.nisanyanmap.com>, 23.12.2013.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe’ye Çeviren: Fikret Işıltan, (5. Baskı), Ankara.
- Önder, M. (1995). *Şehirden Şehire Anadolu*, Ankara.
- Öztuna, Y. (1983). *Başlangıcından zamanımıza kadar Büyük Türkiye Tarihi: Türkiye’nin siyasi, medeni, kültür, teşkilat ve san’at tarihi (I-V)*, İstanbul.
- Öztürk, Y. (2012). Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, 157-209.
- San, M. S. (1966). *Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara.
- Sayılan, H. (2007). *Muş ilinde kültür turizmi potansiyelinin coğrafi açıdan değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Sebeos, (1998). *The Armenian History Attributed to Sebeos*, Translated, with notes by: R. W. Thomson, Oxford, 1998.
- Sevin, V. (1982). “Frygler” *Anadolu Uygurlukları Ansiklopedisi (I-VI)*, Cilt: II, İstanbul, s. 248-274.
- Şemseddin Sami. (1978). *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul.
- Şerefhan Bitlisî (1012/1604). (2009). *Şerefnâme (I-V)*, Farsça’dan Fransızca’ya Çev: François Bernand Charmoy, Türkçe Çev: Celal Kabadayı, İstanbul.
- Et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (310/922). (1419). *Târîhu't-Taberî -Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk-(I-XI)*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (2. Baskı), Kâhira.
- Tan, A. (2010). *Urartu Krallığı’nın kuruluşu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

- Ter-Gevondyan, A. N. (1972). *Ermeniya i Arabskiy Halifat*, Erivan.
- Tuğlacı, P. (1985). “Muş”, *Osmanlı şehirleri*, İstanbul.
- Tuncel, M. (2006). “Muş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, Cilt: XXXI, İstanbul, s. 368-371.
- Türker, A. (2001). *Urartu Krallığı'nın yerleşim birimleri ışığında yayılımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*, İstanbul.
-(1998). *Türkiye halkının Ortaçağ tarihi*, İstanbul.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*, (2. Baskı), İstanbul.
- Urfalı Mateos. (2000). *Vekayinâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurier-M.Halil Yınanç, (3. Baskı), Ankara.
- El-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822). (1417/1996). *Târîhu Fütûhu'l-Cezîra ve'l-Habûr ve Diyâr-i Bekr ve'l-İrâk*, Thk: Abdülazîz Feyyâz Harfûş, Dimeşk,
- Vassileva, M. (2001). Güneydoğu Anadolu'da Kral Midas, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Çev: Fatma Sevinç Erbaçı), Cilt: XXX,50, 197-210.
- Yalçınkaya, F. (2008). *Muş'ta Yatırlar ve yatırlarla ilgili anlatılan menkıbeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Yılmaz, B. (2009). *Muş Vakıfları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.
- Ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1347). (1417/1997). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ' (I-XXV)*, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, Beyrut.